

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 3, No. 59, Autumn 2023

[10.22108/RPLL.2023.137109.2215](https://doi.org/10.22108/RPLL.2023.137109.2215)

(Research Paper)

A Discourse Analysis of Fereydoun and Zahak Story Based on Modern Historicism

Abolfazl Mohebbi*

Mir Jalaloddin Kazzazi**

Khalil Beigzadeh***

Abstract

Literary criticism is the analysis of a text's semantic layers based on theories that are mostly drawn from other fields of the humanities. The new historicism, which was established by Stephen Greenblatt in the late 1970s and early 1980s, is one of the most current theories in this field. According to modern historicism literature and history both have an impact on each other, in contrast to conventional historicism, which speaks of the one-sided influence of history on literature. Modern historians contend that literature does more than just reflect history; rather, the link between history and literature is dialectical rather than reflective. Based on current historicism, library, and document studies, and adopting a descriptive-analytical method, the story of Fereydoun and Zahak is assessed and analyzed here by offering a new interpretation. According to the findings, the conflict between the Iranian and non-Iranian discourse (Fereydoun and Kaveh) in this story is driven by power, which ultimately leads to the dominance of the Iranian discourse. The characters of this story each represent discourse in the story community. Iranian discourse is on the margins and out of power at first, while non-Iranian discourse is dominant and in power. By the end of the story, the situation changed. The plot is driven by the conflict between Iranian and non-Iranian discourse on power.

Introduction

The subject story was composed as a poem in one of the most sensitive historical prevails when the Arabs felt superiority vs. Iranians. The ideological pressures from the Arabic discourse have become more sophisticated throughout time, and they have sought to marginalize the Iranian discourse, which takes the shape of the Shu'ubiyya movement. Shu'ubiyya's Iranian discourse has been constrained by the restrictions from the Baghdad-based authority and its close allies in Iran, notably the Ghaznavid empire, Ferdowsi uses the story of Fereydoun and Zahak, which is rich in battle and resistance elements, to renovate Iranians' spirit in this context vs. the notion of Arab superiority. This story reflects the struggle between Iranian discourse (Fereydoun and Kaveh) and non-Iranian discourse (Zahhak); the struggle that existed during Ferdowsi's period and the

* PhD Student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran

** Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, Tehran (Corresponding Author Email: mir.jalaal.kazzazi@gmail.com)

*** Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran

Shu'ubiyya movement has been in conflict with what was Iranians. Freyedoun, an Iranian aristocrat, is related to Jamshid. Zahak dethroned Jamshid from the kingdom and killed him. Since then, Fereydoun and all other Jamshidis have lost their position and privileges in society. Fereydoun's fight against Zahak is motivated by the fact that Zahak murdered his father Abtin and the Barmaye cow that Fereydoun fed on as a child. The reasons for this phenomenon were 1) national motivation (saving Iran from the oppressive non-Iranian element), 2) class motivation (restoring the social position and privileges of the Jamshidian class), and 3) personal motivation (taking revenge on Zahhak for murdering Abtin and Barmayeh cow). As a patriot Iranian, Fereydoun finds Zahak's existence intolerable and feels it is his national responsibility to rebel against the foreign, alien, and oppressive forces that have imposed themselves on Iran.

Methods and Materials

An attempt is made to analyze the Fereydoun and Zahhak battle story in *Shahnameh* through modern historicism and to provide a new interpretation. The research is based on new theories and schools, text analysis, and criticism. By applying library and documentary studies, and adopting descriptive and analytical methods, a new interpretation of the subject text is presented by answering the following research questions: 1) What are the dominant (in power) and marginal (out-power) discourses, and their power connection? 2) Why did Ferdowsi favor a particular discourse? 3) What was the reason for and how did this favoritism occur? 4) What is the relationship and similarity between the story of Fereydoun and Zahak concerning time? 5) Which groups are the target audiences of the story? And 6) what is the intertextual relationship of this story with other Persian literary texts?

Research Findings

The findings indicate that the struggle between the Iranian discourse (represented by Fereydoun and Kaveh) and the non-Iranian discourse in this story is motivated by a desire for power which ultimately leads to the dominance of the Iranian discourse. The characters of this story are each representative of discourse. Other discourses are on the margins and outside of power, but Zahak's discourse is dominant and in power. The effort and struggle between these marginal discourses to gain power and become recognized gave rise to the story. The conflicts between the marginal discourses and the dominant discourse (Zahak) serve as the driving force. The element of conflict in the story is represented through disobedience, rebellion, and war. As a poet, Ferdowsi has taken the side of the marginal discourses centered on Fereydoun. Ferdowsi is inclined toward the usage of positive adjectives and phrases, which sets his supported discourses apart from other discourses in this way.

Discussion and Conclusions

Instead of focusing on the characters' specific historical actions, this story seeks to explore the universal nature of man by narrating the behavior of the characters in a way that makes the reader think about the historical patterns of the members of their society or even the general nature of mankind. As a result, any autocratic, murderous, and cruel dictator may associate himself with Zahhak, and any person fighting for liberation from tyranny is compared to Kaveh. There exist similarities between the characters in the story and historical figures from Ferdowsi's era that are worthy of consideration and come about as a result of how we interpret the story. For instance, Zahhak and the Abbasid caliphs are comparable in terms of race, autocracy, and animosity toward the Iranian race. The murder, repression, and brutality of the Abbasid caliphs have been demonstrated in the form of the myth of Zahhak. There are similarities between Abu Mansour Abd al-Razzaq and Abtin in the Zahhak stories; both of them are of Iranian ancestry and royal descent and were murdered by Iranians. That is, Abtin was murdered by Zahhak Tazi and Abu Mansour by Abul Hasan Simjur of Arabic descent. Both of their children seek revenge; Fereydoun rises against Zahhak, and Mansour, the son of Abu Mansour Abd al-Razzaq, rises against Simjurians and Samanians and is murdered.

Keywords: Discourse analysis, modern historicism, Ferdowsi's *Shahnameh*, Fereydoun, Zahak.

References

- Alizadeh, A. (Ed.) (2011). *Manouchehri Damghani's divan*. Tehran: Ferdows Publication [in Persian].
- Baghapour, M. R. (2016). *Translation of Gertrude Jobes' dictionary of mythology, folklore and symbols*. Tehran: Akhtaran Publication [in Persian].
- Dabir Siaghi, M. (Ed.) (2014). *Hakim Farrokhi Sistani's divan*. Tehran: Ghatreh Publication [in Persian].
- Dehbashi, A. (Ed.) (2018). *Jalal Khaleghi Motlagh's ancient speech (sokhanhaye dirineh)*. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
- Doroudian, V. (Ed.) (2005). *Aref Ghazvini's divan*. Tehran: Sedaye Moaser Publication [in Persian].
- GolMohammadi, A. (2016). *Translation of Michael Stanford's an introduction to the philosophy of history*. Tehran: Ney Publication [in Persian].
- Hamidian, S. (Ed.) (2013). *Ferdowsi's Shahnameh (based on Moscow print)*. Tehran: Ghatreh Publication [in Persian].
- Kazzazi, M. J. (Ed.) (2008). *Khaghani Shervani's divan*. First Edition. Tehran: Markaz Publication [in Persian].
- Mashayekh, H. (2020). *Translation of Alireza Shapour Shahbazi's analytical biography of Ferdowsi*. Tehran: Hermes Publication [in Persian].
- Minavi, M. (Ed.) (1988). *Nasir Khosrow Qubadiani's divan*. Tehran: Donyay-e Ketab Publication [in Persian].
- Mohajer, M., & Nabavi, M. (2014). *Translation of Irena Rima Makaryk's encyclopedia of contemporary literary theories*. Tehran: Agah Publication [in Persian].
- Mosadegh, H. (2020). *Collection of poems*. Tehran: Negah Publication [in Persian].
- Payandeh, H. (2019). *Literary theory and criticism, an interdisciplinary course book*. First Edition. Tehran: Samt Publication [in Persian].
- Rashidian, A. (2015). *Postmodern culture*. Tehran: Ney Publication [in Persian].
- RezaGholi, A. (2011). *The sociology of autocracy, Sociological analysis of Zahak Mardosh*. Tehran: Ney Publication [in Persian].
- Satari, J. (2011). *The face of women in Iranian culture*. Tehran: Markaz Publication [in Persian].
- Shamloo, A. (2006). *Collection of works, first book: Poems*. Tehran: Negah Publication [in Persian].
- Tabari, E. (2017). *Social movements in Iran*. Tehran: Ferdows Publication [in Persian].
- Yazdanjou, P. (2015). *Translation of Michael Payne's a dictionary of cultural and critical theory*. Tehran: Markaz Publication [in Persian].
- Yousefi, Gh. H. (Ed.) (2010). *Selection of Onsor al-Maali Keykavus ibn Eskandar's Qaboos-Nameh*. Tehran: Pocket Books Stock Company [in Persian].

متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۲، ص ۱۶-۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۱/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۶

[10.22108/RPLL.2023.137109.2215](https://doi.org/10.22108/RPLL.2023.137109.2215)

(مقاله پژوهشی)

گفتمان‌کاوی داستان فریدون و ضحاک برپایه تاریخ‌گرایی نوین

ابوالفضل محبی^{*}، میرجلال‌الدین کزازی^{**}، خلیل بیگزاده^{***}

چکیده

نقد ادبی واکاوی لایه‌های معنایی متن برپایه نظریه‌هایی است که بیشتر، از حوزه‌های دیگر علوم انسانی گرفته شده است. یکی از تازه‌ترین نظریه‌ها در این زمینه تاریخ‌گرایی نوین است که در اواخر دهه هفتاد و اوایل دهه هشتاد میلادی، استیون گرینبلت آن را پایه‌گذاری کرد. برخلاف تاریخ‌گرایی سنتی که از تأثیر یک‌سویه تاریخ بر ادبیات سخن می‌گوید، تاریخ‌گرایی نوین به تأثیر متقابل ادبیات و تاریخ بر یکدیگر باور دارد. این پژوهش داستان فریدون و ضحاک را برپایه تاریخ‌گرایی نوین و با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی، با رویکردی توصیفی - تحلیلی بررسی و تحلیل و معنای تازه‌ای از آن ارائه کرده است. دستاورد پژوهش نشان می‌دهد که کشمکش گفتمان ایرانی (فریدون و کاوه) با گفتمان انیرانی در این داستان بر سر قدرت است که سرانجام به غلبه گفتمان ایرانی می‌انجامد. شخصیت‌های این داستان هریک نماینده گفتمانی در جامعه داستان هستند. در آغاز، گفتمان انیرانی گفتمان مسلط و در قدرت، و گفتمان ایرانی در حاشیه و خارج از قدرت است؛ اما در پایان داستان، وضعیت دگرگون می‌شود. پیرنگ داستان حاصل کشمکش گفتمان ایرانی و انیرانی بر سر قدرت است.

واژه‌های کلیدی

گفتمان‌کاوی؛ تاریخ‌گرایی نوین؛ شاهنامه فردوسی؛ فریدون؛ ضحاک.

^{*} دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران، abolfazlmohebbi70@gmail.com

^{**} استاد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، mir.jalaal.kazzazi@gmail.com

^{***} دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران، kbaygzade@yahoo.com

۱- مقدمه

بررسی آثار ادبی و راه‌بردن به معانی رمزگانی، نابسوده و محتمل آنها هدف اصلی نقد ادبی است. نقد ادبی عبارت است از تبیین و بیان معانی متنوع و چندگانه متون از طریق مفاهیم و روش‌شناسی‌هایی که از نظریه‌های نقادانه گرفته شده است (نک. پاینده، ۱۳۹۸، ج ۱: ۱۶)؛ بنابراین، نقد ادبی کنشی نظام‌مند است، نه مبتنی بر معیارهای فردی؛ از همین رو، وقتی از نقد ادبی صحبت می‌کنیم، از مفاهیم و روش‌شناسی‌هایی سخن می‌گوییم که در نظریه نقادانه ریشه دارند (نک. همان). گفتمان‌کاوی یکی از این روش‌شناسی‌هاست؛ گفتمان‌کاوی رویکردی بینارشته‌ای دارد و برپایه آثار میشل فوکو، لویی آلتوسر، میشل پشو و میخائیل باختین به بررسی و واکاوی متون مکتوب در بافت‌های نهادی، اجتماعی و سیاسی آنها می‌پردازد (نک. مکاریک، ۱۳۹۳: ۲۶۰). یکی از زمینه‌های گفتمان‌کاوی پرداختن به ادبیات در جایگاه یک گفتمان ادبی است. گفتمان ادبی در کنار دیگر گفتمان‌های فلسفی، تاریخی و دینی نیازمند کاوش و بررسی برای درکی تازه از جهان و جامعه است. داستان فریدون و ضحاک از داستان‌های مهم شاهنامه فردوسی است که پژوهش حاضر خوانشی تازه از آن را برپایه نقد تاریخ‌گرایی نوین با روش مطالعاتی و اسنادی و رویکرد توصیفی - تحلیلی، با هدف پاسخ به کشاکش گونه‌های گفتمان‌ها در داستان فریدون و ضحاک، چستی نسبت آنها با قدرت و نیز چگونگی بیان موضع متن در برابر این گفتمان‌ها انجام داده است. برپایه این نظریه، می‌توان گفت داستان مدنظر در یکی از حساس‌ترین موقعیت‌های تاریخی به نظم کشیده شده است؛ یعنی دوره‌ای که عنصر عرب خود را سرور ایران و ایرانی می‌دانست. فشارهای ایدئولوژیک در این دوره از گفتمان عرب‌گرا برای به حاشیه‌بردن گفتمان ایران‌گرا - که در قالب نهضت شعوبیه فعالیت می‌کند - شکل گرفته است. این فشارها از قدرت مستقر در بغداد و حلقه‌به‌گوشان آنان در ایران، یعنی دولت غزنوی، عرصه را بر گفتمان ایران‌گرای شعوبی تنگ کرده است. فردوسی در چنین شرایطی با داستان فریدون و ضحاک که سرشار از مایه‌های مبارزه و مقاومت است، در پی احیای حس مبارزه و مقاومت ایرانیان نسبت به اندیشه سروری عرب است. این داستان بازتاب کشاکش گفتمان ایرانی (فریدون و کاوه) با گفتمان ایرانی (ضحاک) است؛ کشاکشی که در زمان فردوسی نیز وجود داشت و نهضت شعوبیه با آنچه ضد ایران و ایرانی بوده، سر ستیز داشته است.

در این پژوهش برآنیم تا به این پرسش‌ها پاسخ بدهیم: گفتمان‌های غالب (در قدرت) و حاشیه (بیرون از قدرت) کدام‌اند و نسبت‌شان با قدرت چگونه است؟ چرا فردوسی از گفتمانی خاص جانب‌داری کرده است؟ و علت آن چه بوده و این جانب‌داری به چه شکل رخ داده است؟ آیا شباهتی میان داستان فریدون و ضحاک با تاریخ زمانه فردوسی هست و اگر هست در چیست؟ مخاطبان داستان مدنظر بیشتر از چه گروهی هستند؟ روابط بینامتنی این داستان با دیگر متون چگونه است؟

۱-۱ پیشینه پژوهش

والا (۱۳۸۸) داستان‌های «رستم و سهراب» و «رستم و اسفندیار» را براساس گفتمان قدرت تحلیل کرده است؛ چنانکه تنها چیزی که بر آن تأکید شده است، گفتمان قدرت است و به دیگر جنبه‌های گفتمان‌کاوی برپایه

تاریخ‌گرایی نوین توجه نکرده است. قاسمی و کاسی (۱۳۹۶) با بررسی داستان «کرم هفتواد» نشان داده‌اند که تنش میان عناصر ساسانی و اشکانی، تقابل قدرت مشروع و نامشروع و هژمونی نظام طبقاتی و مالی و نیز تقابل دو آیین زردشتی و مهرپرستی، بن‌مایه داستان هفتواد را تشکیل داده است. شیرخدا (۱۳۹۶) گفتمان رستم را در شاهنامه فردوسی طبق نظریه قدرت میشل فوکو بررسی کرده و چگونگی شکل‌گیری ابژه و سوژه را در داستان‌های رستم توضیح داده است؛ اما پژوهش وی برپایه تاریخ‌گرایی نوین نیست و با پژوهش پیش‌رو دیگرسان است. فلاح و دیگران (۱۳۹۸) راهبردهای ایدئولوژیکی شاهنامه را در تولید گفتمان برتری ایرانیان بررسی کرده و دریافته‌اند که فردوسی با بهره‌گیری از راهبردهای ایدئولوژیک مانند قطب‌بندی، بازنمایی مثبت گروه خودی، بازنمایی منفی گروه دیگری، واژگان‌گرایی، توصیف کنشگران و تعمیم‌بخشی توانسته است ایدئولوژی برتری ایرانیان را گفتمان‌سازی کند؛ اما پایه کار آنها بر نظریه تئون ون‌دایک است و پژوهشی زبان‌شناختی انجام داده‌اند؛ اما پژوهش پیش‌رو مبتنی بر تاریخ‌گرایی نوین است و از پایه با مباحث زبان‌شناسی، دیگرسان است؛ بنابراین، پژوهش قاسمی و کاسی (۱۳۹۶) با تکیه بر روش تاریخ‌گرایی نوین انجام شده است و دیگر مسائل ارتباط چندانی با موضوع پژوهش پیش‌رو ندارند.

۲-۱ روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو برپایه یکی از شیوه‌های نقد ادبی، یعنی تاریخ‌گرایی نوین انجام شده است. بدین معنا که کوشیده‌ایم تا داستان نبرد فریدون و ضحاک در شاهنامه را برپایه دیدگاه‌های این رویکرد بررسی کنیم و خوانشی نو از آن به دست دهیم؛ در نتیجه، نوع پژوهش از گونه نقد و تحلیل متن برپایه نظریه‌ها و مکاتب جدید است. کوشیده‌ایم با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و با رویکردی توصیفی - تحلیلی، متن مدنظر را بررسی و خوانش تازه‌ای از آن ارائه کنیم.

۲- بحث اصلی

۲-۱ مبانی نظری

جنبش پس‌اساختارگرایی در اواخر دهه ۱۹۶۰ در تقابل با ساختارگرایی شکل گرفت؛ البته با این انگاره که ساختار یکسان و ثابتی برای بیان تجربه وجود ندارد. تاریخ‌گرایی نوین در کنار واسازی، فمینیسم، روان‌کاوی لاکان و... از زیرشاخه‌های پس‌اساختارگرایی است. تاریخ‌گرایی نوین انگاره‌ای در نقد ادبی است که با عنوان‌های بوطیقای فرهنگی، نقد فرهنگی و شعرشناسی فرهنگی نیز شناخته می‌شود؛ اما به نظر می‌رسد که جافتاده‌ترین نام برای آن همان تاریخ‌گرایی نوین است. این جنبش در اواخر دهه ۱۹۷۰ و اوایل ۱۹۸۰ در امریکا مطرح شد. بنیان‌گذار تاریخ‌گرایی نوین استیون گرینبلت (Greenblatt, Stephen) است که به‌طور مشخص در سال ۱۹۸۲ و در مقدمه‌اش بر مجموعه مقالات آشکال قدرت و قدرت آشکال در رنسانس/انگلیسی این جنبش را تعریف کرد (نک. پین، ۱۳۹۴: ۲۱۲). او همچنین در روزنامه‌اش، بازنمایی‌ها، آرای خود را منتشر می‌کرد که متمرکز بر فرهنگ مدرن اولیه (رنسانس و رمانتیسم) بود (نک. رشیدیان، ۱۳۹۴: ۱۹۵).

حسین پاینده اصول و مفروضات بنیادین تاریخ‌گرایی نوین را اینگونه تبیین می‌کند: (۱) شناخت دقیق از تاریخ ناممکن است؛ زیرا تاریخ مانند یک شیء مادی نیست که در برابر ما باشد؛ (۲) «معرفت تاریخی» ماهیتی گفتمانی دارد؛ بدین معنا که تاریخ عبارت است از کشاکش مجموعه‌ای از گفتمان‌های ناهمگون. در نتیجه معرفت تاریخی حاصل مجموعه‌ای از این گفتمان‌های متناقض است؛ (۳) «حقیقت تاریخی» ثابت و یکسان نیست؛ بلکه برحسب گفتمان‌های گوناگون متغیر است؛ (۴) مفهوم «روح زمانه» که تاریخ‌گرایان سنتی به کار می‌برند، به درک تاریخ کمک نمی‌کند؛ به بیان دیگر، نمی‌توان وقایع و رویدادهای گوناگون یک دوره تاریخی را به یک جهان‌بینی خاص و مشخص فروکاست و همه رویدادها را با توجه به آن جهان‌بینی واحد یا روح زمانه توصیف کرد؛ (۵) نقد ادبی باید به گفتمان‌های مغلوب و به حاشیه رانده‌شده‌ای توجه کند که قدرت حاکم هیچ‌گاه مجال مطرح‌شدن آنها را نداده است؛ (۶) تاریخ، هم از منظری ذهنی نوشته می‌شود و هم از منظری ذهنی خوانده (تفسیر) می‌شود؛ در نتیجه «حقیقت عینی» در تاریخ بی‌معناست و نمی‌توان بدان دست یافت؛ (۷) ادبیات و تاریخ بر یکدیگر پرتوافشانی می‌کنند (نک. پاینده، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۹۱-۳۸۲).

تاریخ‌گرایان نوین می‌کوشند در بررسی یک متن به چنین پرسش‌هایی پاسخ بدهند: نویسنده این متن کیست؟ کی نوشته شده و قصد و منظور نویسنده چه بوده است؟ (برخلاف فرمالیست‌ها که اهمیت‌دادن به نیت مؤلف را نوعی مغالطه می‌دانستند)، در چه شرایطی نوشته شده است؟ در چنین شرایطی چه فشارهایی اعمال می‌شده است؟ متن مدّ نظر در آن شرایط چه منافعی برای مؤلف یا دیگر گروه‌ها داشته است؟ مخاطبان بالقوه این متن چه کسانی می‌توانستند باشند و اکنون مخاطبان آن چه افرادی هستند؟ این متن چه تأثیر احتمالی‌ای بر خوانندگان داشته است و دارد؟ چه عوامل ناخودآگاهانه‌ای در شکل‌گیری این متن مؤثر بوده‌اند؟ این متن تا چه میزان با شواهد و داده‌های مربوط به آن دوره همخوانی دارد؟ سرانجام اینکه متن مدّ نظر چقدر تصویر کلی پذیرفته‌شده از آن دوره را تأیید می‌کند و چقدر با آن تناقض دارد؟ (نک. استفورد، ۱۳۹۵: ۳۸۸).

علت وجودی تاریخ‌گرایی نوین، مخالفت آن با دو جریان است: جریان نقد درون‌متنی (فرمالیسم، نقدنو، نشانه‌شناسی و واسازی) و جریان نقد تاریخ‌گرایی سنتی. نقد تاریخ‌گرایی نوین در تقابل با این دو جریان شکل گرفته است؛ چنانکه این شیوه نقد از یک‌سو با نقد درون‌متنی مخالف است که اثر ادبی را خودبنیاد می‌داند و نقش تاریخ را در شکل‌گیری و خوانش آن نادیده می‌گیرد و از سوی دیگر نگاه ساده و سطحی تاریخ‌گرایان سنتی را به ادبیات و تاریخ به چالش می‌کشد. از دیدگاه تاریخ‌گرایان نوین ادبیات فقط بازتابنده تاریخ نیست؛ به بیان دیگر، رابطه میان تاریخ و ادبیات از نوع بازتابندگی نیست؛ بلکه از نوع دیالکتیک است. این دو بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. پیروان این رویکرد معتقدند که «تاریخ ماهیتی متنی دارد و چیزی بیش از روایت نیست؛ پس تاریخ و ادبیات ماهیتاً از یک جنس‌اند» (پاینده، ۱۳۹۸، ج ۱: ۳۹۱). درباره ادبیات نیز باورشان بر این است که «ادبیات تاریخ را هم منعکس می‌کند و هم شکل می‌دهد» (همان: ۴۰۲).

۲-۲ تحلیل شخصیت‌های داستان

شخصیت‌های داستان فریدون و ضحاک دو دسته هستند: آنهایی که از قواعد جامعه ضحاک پیروی می‌کنند و

آنهايي که اين قواعد را به چالش می‌کشند. شخصیت‌های کندرو، خواب‌گزاران دربار، حاکمان شهرها (که به دعوت ضحاک نزد او آمده‌اند) و نگهبان رود از قواعد اجتماعی دربار ضحاک پیروی می‌کنند. کندرو، وزیر ضحاک، نماینده وفاداری کامل و بی‌نقص به پادشاه ستمگر است؛ اوست که یورش فریدون و آمدنش به درون کاخ ضحاک و معاشرتش را با زنان او به آگاهی ضحاک می‌رساند و او را از خوش‌خیالی درباره مهمان گستاخ وارد شده به کاخش می‌رهاند. کندرو از اینجا به بعد از داستان محو می‌شود و دیگر خبری از او نداریم. خواب‌گزاران دربار بیشتر از بیم گزند است که از نظم ضحاک پیروی می‌کنند. هنگامی که ضحاک از آنان تعبیر خوابش را می‌خواهد، از بیم لبشان خشک و رخساره‌شان تر می‌شود:

که گر بودنی باز گویم راست به جان‌ست پیکار و جان بی بهاست
و گر نشنود بودنی‌ها درست بیايد هم ایدون ز جان دست شست
(فردوسی، ۱۳۹۲، ج ۱: ۵۵ و ۵۶)

حاکمان شهرها^۱ نیز به‌خاطر منافع سیاسی و اقتصادی پیرو بی‌چون‌وچرای این نظم انیرانی شده‌اند؛ زیرا در صورت نافرمانی دست‌شان از حکمرانی بر شهرها و سرزمین‌ها کوتاه و جیب‌شان از مالیات‌های کلان تهی خواهد ماند. میان ضحاک و حاکمان شهرها، رابطه‌ای دوسویه مبتنی بر منفعت و مصلحت وجود دارد. از یک‌سو ضحاک در ساختن نظم انیرانی تکیه‌اش به آنهاست و از آنها می‌خواهد که محضرش را امضا کنند و از دیگرسو، آنها نیز برای استمرار این نظم انیرانی تکیه‌شان به ضحاک است؛ زیرا منفعت و مصلحت‌شان در استمرار ضحاک است. آنها به حکم ضحاک بر شهرهای ایران فرمان می‌رانند و مالیات می‌ستانند؛ بنابراین، برای تأمین منافع سیاسی و اقتصادی خویش باید محضر ضحاک را تأیید کنند.

نگهبان رود در این میان تنها از روی مأموری و معذوری است که پیرو نظم ضحاک شده است و لازم نمی‌بیند که هنگام ضرورت از قواعد اطاعت کند؛ از همین رو هنگامی که فریدون و لشکرش با اسب از آب می‌گذرند، به مقابله با آنان نمی‌کوشد. او نماینده آن اشخاصی است که برای‌شان وجود هیچ فرمان‌روایی تفاوت ندارد؛ هر فرمان‌روایی که بر سر کار باشد، آنها همین گونه خواهند بود؛ تا زمانی که بتوانند، وظیفه خود را انجام می‌دهند و هنگامی که شرایط سخت شود به‌سادگی از زیر بار وظیفه‌شان خالی می‌کنند. دیگر شخصیت‌ها کم‌وبیش هریک به‌گونه‌ای بر ضد این نظم ضحاک می‌شورند و آن را به چالش می‌کشند. متن نیز بر رفتار ساختارشکنانه آنها صحنه می‌گذارد؛ برای نمونه، در متن از کاوه با صفات و ترکیباتی مانند «دادخواه» و «مرد گرد» یاد شده است که بار معنایی مثبتی دارند (نک. همان: ۶۲ و ۶۴). همچنین برای فریدون کنایه‌های مثبتی مانند «سالار نو» و «شاه آزادمرد» آمده است (نک. همان: ۳۸ و ۴۱). البته نمونه‌های دیگری هم برای فریدون و کاوه و دیگران هست که به‌دلیل رعایت حجم مقاله، به همین مقدار بسنده شد. باری، کوچک‌ترین انتقادی از رفتار شخصیت‌های نظم‌ستیز در متن نمی‌بینیم. علت نیز آشکار است. آنها بر نظامی می‌ستیزند که برآیند اندیشه محدود فرمانروای ستمگر است. آنان به‌دنبال ایجاد نظامی فراخ‌ترند. از میان شخصیت‌های نظم‌ستیز داستان، فریدون و کاوه از دیگران برجسته‌ترند. آن دو با گفتمان ستمگرانه و ضدایرانی ضحاک ضدیت می‌ورزند و ارزش‌های شخصی و ملی خود را با ارزش‌های جامعه ضحاک در تضاد می‌یابند. اکنون به ضدیت آنها با گفتمان ستم‌پیشه و ضدایرانی ضحاک می‌پردازیم.

۲-۲-۱ فریدون

فریدون اشراف زاده‌ای ایرانی‌نژاد است که نسب به جمشید می‌برد. ضحاک جمشید را از پادشاهی پایین کشیده و کشته است. از آن پس، تمام جمشیدیان که فریدون نیز از آنهاست، جایگاه طبقاتی خود و امتیازات آن را از دست داده‌اند. ضحاک همچنین آبتین پدر فریدون و گاو برمایه را - که او در کودکی از آن، شیر خورده است - کشته است؛ بنابراین، فریدون در مبارزه با ضحاک سه انگیزه مهم دارد: انگیزه ملّی (نجات ایران از عنصر انیرانی ستمگر)، انگیزه طبقاتی (بازگرداندن جایگاه و امتیازات طبقه جمشیدیان) و انگیزه شخصی (انتقام گرفتن از ضحاک به خاطر کشتن آبتین و گاو برمایه). فریدون یک ایرانی میهن‌دوست است که وجود ضحاک انیرانی را برنمی‌تابد و وظیفه ملّی خود می‌داند که علیه عنصر خارجی، بیگانه و ستمگری شورش کند که خود را بر ایران تحمیل کرده است. او همچنین در پی به‌دست آوردن جایگاه طبقاتی خویش است. طبقه فریدون جمشیدنژاد با روی کار آمدن ضحاک سرکوب و تارو مار شده و یکی از طبقاتی است که بیشترین آسیب را متحمل شده است. کشته شدن جمشید، تصرف دختران او و کشته شدن آبتین دلیلی بر این مدعاست. کشته شدن آبتین افزون‌بر اینکه رخدادی در جهت تضعیف طبقه فریدون بوده است، برای او مسئله‌ای شخصی نیز هست. آنچه در اینجا جالب می‌نماید این است که پدر فریدون و گاو برمایه هم‌ارز شده‌اند. هردوی آنها را ضحاک کشته است و فریدون از کشته شدن هردوی آنها ناراحت است و انتقام هردو را از ضحاک می‌گیرد. اینکه فریدون از کشته شدن گاو برمایه به اندازه کشته شدن پدرش ناراحت است و همان اندازه که در اندیشه خون‌خواهی پدر است به فکر انتقام از گاو برمایه هم هست، دلالتی ضمنی دارد؛ به سخنی دیگر، در این داستان با گاو همان‌سان رفتار شده است که با انسان (آبتین). این امر موجب شده است که گاو از نقش حیوانی خود فراتر برود و دلالت‌های ضمنی دیگری هم بگیرد؛ به‌ویژه هنگامی که متوجه می‌شویم گاو ماده نماد شرافت، بی‌گناهی، فراوانی محصول، نجابت و نعمت است (جابر، ۱۳۹۵: ۶۸)؛ برپایه این نمادشناسی، می‌توان گفت نابودی گاو برمایه توسط ضحاک، نابودی شرافت و نجابت و نعمت و آبادانی است. بدیهی است که فریدون در مرتبه انسانی شریف و نجیب، انگیزه بسیاری برای احیای این ویژگی‌ها دارد؛ ویژگی‌هایی که در جامعه ضحاک منسوخ شده‌اند.

۲-۲-۲ کاوه

می‌دانیم که پیش از ضحاک، جمشید جامعه را به چهار طبقه تقسیم کرده بود: کاتوزیان (روحانیان)، نیساریان (جنگاوران)، بسودیان (کشاورزان) و اهُتوخشیان (دست‌ورزان) (نک. فردوسی، ۱۳۹۲، ج ۱: ۴۰). کاوه از طبقه صنعتگران یا دست‌ورزان است. این طبقه تقریباً تمام جامعه شهری زمان ضحاک را در بر می‌گرفت؛ بنابراین، شورش کاوه نماد و نماینده شورش جامعه شهری صنعتگر علیه ضحاک است. انگیزه کاوه و به‌طور کلی طبقه شهری صنعتگر از شورش و نافرمانی علیه گفتمان ضحاک بیش‌وپیش از هر چیز، شخصی و اقتصادی است. شخصی است؛ زیرا ضحاک در هر انجمنی مغز جوانان طبقه شهری صنعتگر را خوراک مارهای دوشش می‌کرده است. این کار از جنبه انسانی و عاطفی ماجرا داغ سنگینی بر دل خانواده‌شان می‌نهد و اندیشه خون‌خواهی را در آنان تقویت می‌کرده است. همچنین طبقه شهری صنعتگر انگیزه اقتصادی هم دارد؛ زیرا کاری که ضحاک با

جوانان طبقه آنها کرده است، سبب نابودی نیروی کار در این طبقه بسیار مهم شده و از این راه زیان اقتصادی سنگینی بر آنان وارد کرده است. درواقع پرخاش کاوه خطاب به ضحاک حرف دل مردم این طبقه است:

که گر هفت کشور به شاهی تراست چرا رنج و سختی همه بهر ماست؟
 شماریت با من بیايد گرفت بدان تا جهان مانند اندر شگفت
 مگر کز شمار تو آيد پديد که نوبت ز گیتی به من چون رسيد
 که مارانت را مغز فرزند من همی داد بايد ز هر انجمن؟

(همان: ۶۳)

انگیزه این طبقه تنها شخصی و اقتصادی نیست و به‌مرور به انگیزه ملی برای براندازی گفتمان انیرانی می‌انجامد. کاوه و اطرافیانش با پیوستن به فریدون نشان می‌دهند جنبشی که در آغاز به گونه خام و احساسی و از روی انگیزه‌های شخصی و طبقه‌ای و اقتصادی پا گرفته بود، اکنون راه خود را در پیگیری هدفی والاتر بسته است: براندازی گفتمان انیرانی ضحاک و روی کار آوردن گفتمان ایرانی و داد و دهش‌گرانه فریدون. این نشان می‌دهد که طبقه شهری صنعتگر در دوره جمشید از وضعیت مطلوبی برخوردار و بدان خرسند بوده است؛ زیرا اکنون نیز می‌کوشد تا نظم پیشین را بازگرداند. این طبقه برای بازگرداندن نظم پیشین عملاً وارد میدان می‌شود و شورش را به پشتیبانی از فریدون ترتیب می‌دهد تا فریدون گفتمان به حاشیه رانده شده جمشید را از نو به مرکز راه دهد. با روی کار آمدن گفتمان فریدون دوباره نظم اجتماعی و طبقاتی زمان جمشید زنده می‌شود؛ فریدون می‌گوید:

سپاهی نباید که با پیشه‌ور به یک روی جویند هر دو هنر
 یکی کارورز و یکی گرزدار سزاوار هرکس پدید ست کار
 چو این کار آن جوید آن کار این پر آشوب گردد سراسر زمین

(همان: ۷۶)

این درست یکی از اهدافی است که طبقه شهری صنعتگر برای رسیدن بدان از گفتمان فریدون پشتیبانی کرده است. هنگامی که فریدون می‌گوید «سپاهی نباید که با پیشه‌ور/ به یک روی جویند هر دو هنر» می‌رساند که یکی از سیاست‌های ضحاک این بوده است که از طبقه پیشه‌وران (طبقه شهری صنعتگر) همانند نیروی جنگی بهره برد و طبقه پیشه‌ور از این سیاست ناراضی بودند و اکنون فریدون این قانون ضحاک را لغو کرده است. به دست آوردن رضایت این طبقه، برگ برنده هر پادشاه و در حکم تضمین قدرت است؛ زیرا از یک سو بخش عظیمی از جمعیت شهر از این طبقه است و از دیگر سو تأمین غذا و ابزارآلات زندگی نیز بر عهده آنهاست. همچنین ساختن ابزار جنگی برای ارتش شاه در حیطه مهارت‌های این طبقه است. درست از همین روست که ضحاک برای کسب مشروعیت و «پشت راست کردن در پادشاهی» افزون بر طبقه موبدان و مهتران به تأیید طبقه شهری صنعتگر نیز نیاز دارد و از کاوه می‌خواهد تا محضر مشروعیت او را امضا کند. اهمیت این طبقه تا آنجاست که با دیدن و به پای سپردن محضر توسط کاوه، کاری از طبقه موبدان و مهتران ساخته نیست و اینکه آنان محضر را تأیید کنند، مشروعیت از دست رفته ضحاک را باز نمی‌گرداند. طبقه شهری صنعتگر ثروت تولید می‌کنند، نه طبقه موبدان و

حاکمان شهرها و.... . ضحاک، موبدان و... تنها مصرف‌کننده این ثروت‌اند، نه تولیدکننده‌اش. قدرت اقتصادی در اختیار طبقه کاوه است؛ از همین روست که ضحاک برای تضمین قدرت خویش، باید رضایت طبقه کاوه را به دست آورد که دارنده قدرت اقتصادی است؛ زیرا قدرت سرکوب‌گرانه ضحاک وابسته به قدرت اقتصادی است. این نکته‌ای تردیدناپذیر است؛ چنانکه امروزه نیز قدرت بسیاری از نظام‌های دیکتاتوری وابسته به اقتصاد نفت است.

۳-۲-۲ ضحاک

ضحاک انیرانی و از خانواده‌ای روحانی است. در نگاه نخست، پادشاهی او مشروعیت دارد؛ زیرا مردم ایران که از ستم جمشید به تنگ آمده‌اند، به نزد او می‌روند و از او درخواست می‌کنند که بر آنان فرمان‌روایی کند؛ اما درواقع ضحاک بدون مشروعیت است؛ زیرا ویژگی‌های بنیادین پادشاه آرمانی را ندارد. فردوسی در آغاز داستان جنگ بزرگ کیخسرو این ویژگی‌ها را هنر، نژاد، گوهر و خرد می‌داند؛ ویژگی‌هایی که بدون آنها کسی شایستگی پادشاهی بر ایران‌زمین را نخواهد داشت (نک. فردوسی، ۱۳۹۲، ج ۴: ۸ و ۹). برپایه این چهار اصل پادشاهی ضحاک بدون مشروعیت است. هم‌اکنون روست که فریدون این حق را برای خود قائل می‌شود که بر او بشورد.

۴-۲-۲ فرانک

داستان فریدون و ضحاک امکانی برای شنیده‌شدن صداهای خاموش و سرکوب‌شده را در تاریخ ایران، به‌طورکلی و در تاریخ زمانه فردوسی، به‌طورخاص فراهم کرده است. یکی از این صداهای خاموش، صدای زن است که در طول تاریخ جوامع مردسالار همیشه به حاشیه رانده شده است. جلال ستاری به نقل از الیزابت بادنتر می‌گوید در همه جوامع مردسالار اعم از معتدل یا مفرط دو ویژگی مشترک وجود دارد: نخست جدایی زن و مرد از هم؛ یعنی یکی خیر است و آن دیگری شر؛ و دیگر جنگ پنهان میان زن و مرد. این دو ویژگی در همه جوامع مردسالار آشکارا یا پنهانی وجود دارد. از قبایل آفریقایی گرفته تا جوامع اروپایی قرون وسطی و جوامع اسلامی (نک. ۱۳۹۰: ۹۹ و ۱۰۰).

شخصیت فرانک، همسر آبتین و مادر فریدون، نماینده این صدای سرکوب‌شده است؛ به‌طورکلی در تاریخ ایران و به‌طورخاص در زمانه فردوسی، تصویری منفی از زن وجود دارد؛ برای نمونه، صاحب قابوس‌نامه که با اندکی تسامح می‌توان او را هم‌عصر فردوسی به شمار آورد، درباره زن چنین می‌گوید: «اما چون زن کنی، [...] طلب غایت نیکویی زن مکن که به نیکویی معشوقه گیرند» (کی‌کاووس ابن اسکندر، ۱۳۸۹: ۱۴۴) و نیز می‌گوید: «اسکندر را گفتند که چرا دختر دارا را به زنی نکنی که بس خوب است؟ گفت سخت زشت باشد که چون ما بر مردان جهان غالب شدیم، زنی بر ما غالب شود» (همان: ۱۴۵). همچنین ناصرخسرو که او نیز نزدیک به زمانه حکیم توس می‌زیسته است، درباره زن می‌گوید:

زنان را تا توانی مرده انگار	به گفتار زنان هرگز مکن کار
چرا مردان ره ایشان گزینند	زنان چون ناقصان عقل و دین‌اند

(ناصرخسرو، ۱۳۶۷: ۵۵۲)

اما در این داستان برخلاف تصویر رایجی که تاریخ براساس قدرت، مصلحت و منفعت گروه‌ها و گفتمان‌های غالب به ما می‌دهد، فرانک نماینده صدای زنان از ویژگی‌های مثبت فراوانی برخوردار است. او در داستان با صفاتی مانند خردمند، فرخنده و پاک مغز توصیف می‌شود (نک. فردوسی، ۱۳۹۲، ج ۱: ۵۸). برپایه آنچه در داستان آمده است، فرانک زن نستوه و مدبری است که برای نجات فریدون از دست نیروهای ضحاک چاره‌اندیشی می‌کند و با تحمل سختی‌های بسیار، فریدون را از مهلکه می‌رهاند. او به نگهبان بیشه‌ای که قرار است فریدون در آن از شیرگاو برمایه پرورده شود، «پند» می‌دهد (نک. همان) و آنقدر پاک‌دامن و باایمان است که ایزد به او الهام می‌کند:

که اندیشه‌ای در دلم ایزدی فراز آمده است از ره بخردی

(همان: ۵۹)

همانگونه که می‌بینیم ویژگی‌هایی که در تاریخ معمولاً برای مردان به کار می‌رود، یعنی ویژگی‌هایی که منحصرراً مردانه به شمار می‌رفته و زن معمولاً با وارونه آنها توصیف شده است، در این داستان از ارزش‌گذاری مردانه تهی شده‌اند و برای زن هم به کار رفته‌اند. باری، باید گفت تصویری که از زن در جایگاه صدای خاموش شده و گفتمان به حاشیه رانده شده در تاریخ وجود دارد و ما نمونه‌هایی از آن را به دست دادیم، با تصویر زن در داستان فریدون و ضحاک به تمامی متفات است و ویژگی‌های مثبت زن که در تاریخ بدان بی‌توجهی شده، در این داستان پررنگ شده است؛ ویژگی‌هایی مانند خردمندی، فرخندگی و پاک‌مغزی که در داستان فریدون و ضحاک برای زن آمده است، برخلاف آن ویژگی‌هایی است که در متونی مانند قابوس‌نامه می‌بینیم.

۲-۲-۵ نگهبان مرغزار و مرد دینی

جمشید جامعه را به چهار طبقه تقسیم کرد. کاوه از طبقه اهووشیان (دست‌ورزان) بود. نگهبان مرغزار از طبقه بسودیان (کشاورزان) و مرد دینی هم از طبقه کاتوزیان (روحانیان) است. نگهبان مرغزار^۲ و مرد دینی کسانی‌اند که فرانک فریدون را به ترتیب به آنها می‌سپارد و کاوه هم کسی است که در جهت منافع فریدون شورش می‌کند و به او می‌پیوندد؛ بنابراین، از میان چهار طبقه ای که در زمان جمشید وجود داشته است، سه طبقه حمایت خود را در عمل از فریدون نشان می‌دهند و تنها طبقه نیساریان (جنگاوران) از ضحاک پشتیبانی می‌کند. علت هم آشکار است. به گفته علی رضاقلی، برداشت امروزی ما از واژه ارتش با تلقی سنتی آن در گذشته تفاوت دارد. امروزه ارتش برای دفاع از منافع ملی است؛ اما در گذشته برای غارت و چپاول بوده است (نک. رضاقلی، ۱۳۹۰: ۸۹). این ارتش برای رسیدن به نیت خویش (چپاول)، همیشه از کسی (پادشاه خودکامه‌ای) پیروی می‌کرد که بتواند زمینه‌های چپاول را مهیا کند. طبیعی است که از میان چهار طبقه جمشیدی، طبقه جنگاوران تنها طبقه حامی ضحاک خودکامه باشد؛ زیرا تنها ضحاک می‌تواند زمینه غارت و چپاول را برای آنها فراهم آورد.

۲-۲-۶ گفتمان ایرانی و انیرانی

روی هم‌رفته و از نگاهی کلی، داستان محل تلاقی دو گفتمان ایرانی و انیرانی است. فریدون (و پس از او کاوه)

نماینده اصلی گفتمان ایرانی است که در متن به ایرانی‌بودن آن اشاره شده است. این موضوع را می‌توان در گفت‌وگوی فریدون با مادر خود درباره پدر و تخمه و تبارش دید:

فرانک بدو گفت کای نامجوی	بگویم تو را هرچه گفتی بگوی
تو بشناس کز مرز ایران زمین	یکی مرد بُد نام او آبتین
ز تخم کیان بود و بیدار بود	خردمند و گُرد و بی‌آزار بود
ز تهمورث گُرد بودش نژاد	پدر بر پدر بر همی داشت یاد
پدر بُد تو را و مرا نیک شوی	نبد روز روشن مرا جز بدوی

(فردوسی، ۱۳۹۲، ج ۱: ۶۰)

در بیت‌های بالا می‌توان جهان‌بینی گفتمان ایرانی را برپایه تعبیرات زبانی فرانک شناسایی کرد: اشاره به واژه‌ها و ترکیباتی مانند ایران‌زمین، تخم کیان، نژاد، بیدار، خردمند، گُرد و بی‌آزار به‌روشنی معرف گفتمان ایرانی است. برای گفتمان ایرانی این مفاهیم «ارزش» به شمار می‌رود و در راه آنها مبارزه می‌کند. ازسوی دیگر، گفتمان انیرانی بیشتر در بیت‌های پراکنده بازنمایی شده است. در این بیت‌ها به واژه‌ها و تعبیراتی اشاره شده است که گفتمان انیرانی را به‌روشنی معرفی می‌کند: شه تازیان، کشتن و غارت و سوختن، اژدها، بیدادگرشاه، رسم‌های بد اندرخور، وارونه‌خوی، ناپاک‌دین، ضحاک جادو و... (نک. همان: ۶۰-۴۷). همچنین در آغاز داستان بیت‌هایی هست که می‌توان از آنها به بازنمایی کشاکش دو گفتمان ایرانی و انیرانی تعبیر کرد:

نهان گشت کردار فرزندگان	پراگنده شد کام دیوانگان
هنر خوار شد جادوی ارجمند	نهان راستی آشکارا گزند
شده بر بدی دست دیوان دراز	به‌نیکی نرفتی سخن جز به راز

(همان: ۵۱)

می‌توان گفت در این بیت‌ها تقابل میان فرزندگان/دیوانگان، هنر/جادو، راستی/گزند و بدی/نیکی در راستای کشاکش دو گفتمان ایرانی/انیرانی قرار دارند.

۳-۲ رابطه داستان فریدون و ضحاک با تاریخ زمانه فردوسی

اگرچه داستان فریدون و ضحاک پیشینه کهن اسطوره‌ای دارد، می‌توان شباهت‌های چندی میان این داستان و رخدادهای زمانه فردوسی یافت؛ برای نمونه، میان ضحاک با خلفای عباسی از نظر نژاد، خودکامگی و دشمنی با نژاد ایرانی ماندگی هست؛ به سخن دیگر، ویژگی‌های خون‌خواری، سرکوب‌گری و وحشی‌گری خلفای عباسی در قالب اسطوره ضحاک تبلور یافته است. به گفته احسان طبری، مبارزه جدی با زندقه در دوره خلافت منصور عباسی آغاز می‌شود. زنداقه بیشتر ایرانی بودند و زندقه شکلی از مبارزه فکری و اعتقادی ایرانیان در برابر خلافت عباسی بود (نک. طبری، ۱۳۹۶: ۳۰۲ و ۳۰۴). طبری زنداقه را به هشت گروه تقسیم می‌کند که گروه نخست عبارت‌اند از باورمندان به کیش مانی، مزدک، خرم‌دینی، زرتشت و نیز پیروان نهضت شعوبیه (نک. همان: ۳۰۳). او سپس به سرکوب بی‌رحمانه آنان به‌دست خلفای عباسی می‌پردازد و برای نمونه از قتل‌عام‌های زنداقه در زمان

المهدی در سال‌های ۱۶۳ و ۱۶۹ هجری قمری یاد می‌کند. سپس درباره هارون‌الرشید که میانه بهتری با ایرانیان داشته است، چنین می‌گوید که او به مناسبت رسیدن به خلافت، همه زندانیان را عفو کرد؛ اما متهمین زندقه را (که بیشتر ایرانی بودند) در زندان نگه داشت (نک. همان: ۳۰۵). طبری سپس به شیوه مبارزه خلفا با زنداقه می‌پردازد و می‌گوید: زنداقه را به ضرب تازیانه وامی‌داشتند که به تصویر مانی، شکل دراج یا مرغ آبی آب دهان بیفکنند. در نهایت نیز آنها را از شدت شکنجه می‌کشتند (نک. همان). طبری برای نمونه از افشین نام می‌برد که او را از شدت گرسنگی و تشنگی کشتند و به دار آویختند. یا از بشار بن برد تخارستانی، شاعر شعوبی ایرانی یاد می‌کند که المهدی او را به بهانه زندقه تعقیب کرد و پس از هفتاد ضربه تازیانه کشت و به روایتی دیگر در مرداب بطائح خفه‌اش کردند. یا ابونواس، شاعر بزرگ ایرانی، که به جرم زندقه در زندان جان سپرد (نک. همان: ۳۰۷-۳۰۵). باری، همه اینها نشانه شباهت میان خلفای عباسی با ضحاک در خون‌خواری و دشمنی با نژاد ایرانی است.

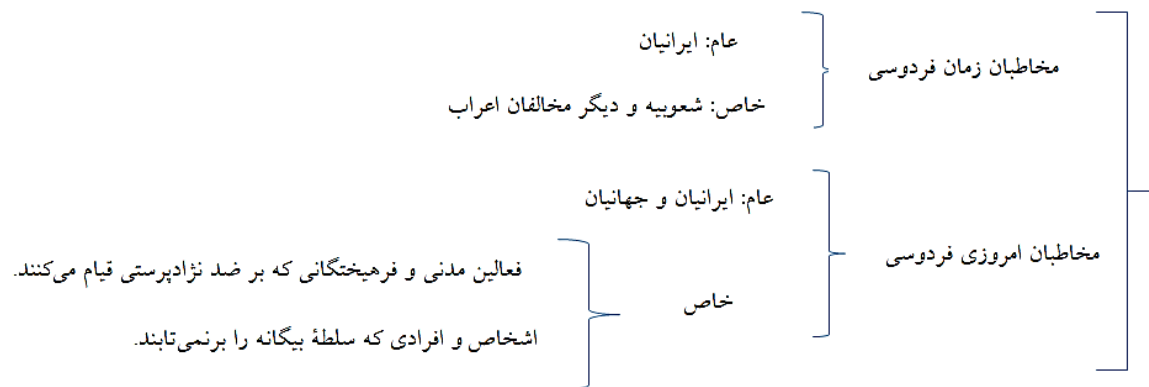
برای یافتن شباهت‌های بیشتر داستان مدنظر با تاریخ زمانه فردوسی باید به سرگذشت ابومنصور عبدالرزاق توجه کنیم؛ همان که فردوسی از او با عنوان‌هایی مانند «پهلوان»، «دهقان‌نژاد»، «دلیر»، «بزرگ»، «خردمند» و «راد» یاد می‌کند (نک. فردوسی، ۱۳۹۲، ج ۱: ۲۱). جلال خالقی‌مطلق هم تأیید می‌کند که این صفات در ستایش از ابومنصور آورده شده است (نک. خالقی‌مطلق، ۱۳۹۷: ۷۲). می‌دانیم که این ابومنصور، مدون شاهنامه‌مثنوی موسوم به ابومنسوری - مهم‌ترین آبخشور شاهنامه فردوسی - یک‌چند از سوی سامانیان حاکم خراسان بود و خیال‌آییای حکومت موروئی ازدست‌رفته‌اش را در سر می‌پخت. به گفته علیرضا شاپور شهبازی، در اواخر دوره ساسانی، سلسله محلی و موروئی کنارنگ بر توس، نسا، ابیورد و نیشابور فرمانروایی می‌کرد که بعدها در سده دوم هجری اعراب مسلمان آنها را سرنگون کردند. چندی بعد، بزرگ خاندان کنارنگ مسلمان شد و نام عبدالله را بر خود نهاد (نک. شهبازی، ۱۳۹۹: ۴۶-۴۵). ابومنصور فرزند عبدالله بود و برپایه آنچه آمد، حکومت خراسان را حق موروئی خود می‌دید و اینک برای بازیافتن حق ازدست‌رفته می‌کوشید. ابومنصور در سال‌های ولایتش بر خراسان «به امید تأسیس حکومتی مستقل چندبار بر ضد سامانیان شورش کرد» (خالقی‌مطلق، ۱۳۹۷: ۷۳) و سرانجام در نبرد قدرت در سال ۳۵۰ یا ۳۵۱ ابوالحسن سیمجور، دست‌نشانده سامانیان، او را کشت. به نظر می‌رسد، میان ابومنصور عبدالرزاق و آبتین در داستان ضحاک شباهت‌هایی هست؛ هر دو ایرانی‌نژاد و از تبار پادشاهان‌اند و هر دو را ایرانیان می‌کشند؛ یعنی آبتین را ضحاک تازی و ابومنصور را ابوالحسن سیمجور ترک‌تبار به قتل می‌رساند؛ نیز فرزندان هر دو در پی انتقام برمی‌آیند؛ فریدون بر ضد ضحاک، و منصور پسر ابومنصور عبدالرزاق بر ضد سیمجوریان و سامانیان برمی‌خیزد که البته در این راه کشته می‌شود.

خواست ما از شباهت میان شخصیت‌های تاریخی و اسطوره‌ای این نیست که فردوسی این ماندگی و پیوند را به‌طور عمدی ایجاد کرده است؛ بلکه این شباهت‌ها برآیند خوانش ما از داستان است. داستان فریدون و ضحاک این ظرفیت را دارد که برای شخصیت‌های اسطوره‌ای آن مابازای تاریخی بیابیم.

۲-۴ مخاطبان داستان فریدون و ضحاک

یکی از پرسش‌هایی که تاریخ‌گرایان نوین می‌کوشند بدان پاسخ دهند این است که مخاطبان احتمالی و بالقوه متن در دوره زمانی‌ای که آفریده شده‌اند چه اشخاص و گروه‌هایی می‌توانستند باشند و اکنون چه کسانی هستند. (نک.

استنفورد، ۱۳۹۵: ۳۸۸). برای پاسخ به این پرسش، نخست باید بدانیم که فردوسی خردگرا و شعوبی بود. شعوبیان بر ضد اندیشه‌ای به پا خاسته بودند که عرب را بر عجم برتر می‌دانست و از همین رو عرب را سزاوار فرمانروایی بر آنها می‌پنداشتند. در چنین شرایطی، آفرینش شاهنامه به‌طور عام و داستان فریدون و ضحاک به‌طور خاص کارکرد سیاسی و ایدئولوژیک ویژه‌ای می‌یابد. ضحاک عرب‌نژاد به‌خاطر اندیشه برتری عرب بر عجم، خود را شایسته فرمانروایی بر ایرانیان می‌بیند؛ اما فریدون ایرانی برتری و سروری او را نمی‌پذیرد؛ بنابراین، می‌توان مخاطبان داستان مدنظر را اینگونه دسته‌بندی کرد:

شکل شماره ۱: مخاطبان داستان فریدون و ضحاک

۵-۲ داستان فریدون و ضحاک و بینامتنیت

یکی از پرسش‌هایی که تاریخ‌گرایان نوین می‌کوشند بدان پاسخ دهند این است که آیا متن مدنظر با دیگر متون رابطه بینامتنی برقرار کرده است یا نه (نک. پاینده، ۱۳۹۸، ج ۱: ۴۰۰). از آنجا که یکی از شیوه‌های بینامتنیت تلمیح است (نک. مکاریک، ۱۳۹۳: ۷۳)، می‌توان گفت میان متن منظور و دیگر متون از طریق تلمیح روابط بینامتنی ایجاد شده است. اکنون به نمونه‌هایی از تلمیح به فریدون و کاوه و ضحاک در متون ادبی پس از فردوسی تا دوره معاصر اشاره می‌شود.

۵-۲-۱ اشاره به ضحاک

ناصر خسرو:

ز بیدادی سمر گشته است ضحاک که گویند او به بند است در دماوند

(ناصر خسرو، ۱۳۶۷: ۱۱۱)

خاقانی:

ای اژدها دم ار نه چو ضحاک خون خوری

از طفل پادشای جم‌آسا چه خواستی

(خاقانی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۷۶۴)

۲-۵-۲ اشاره به فریدون

فرّخی سیستانی:

این جهان از دست‌شاهانی برون کردی که بود

هریکی را چون فریدون مَلِک صد پیشکار

(فرّخی سیستانی، ۱۳۹۳: ۸۸)

منوچهری:

باز دگر باره مهر ماه در آمد جشن فریدون آبتین به بر آمد

(منوچهری، ۱۳۹۰: ۱۲۲)

۲-۵-۳ اشاره به کاوه آهنگر

خاقانی:

منم آن کاوه که تأیید فریدونی و بخت طالب کوره و سندان شدنم نگذارند

(خاقانی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۸۶)

کاوه‌ام پتک زنم بر سر دیو در دکان کوره و سندان چه کنم

(همان: ۳۹۷)

در شعر معاصر نیز اشاره‌های زیادی به فریدون، کاوه و ضحاک وجود دارد:

۲-۵-۴ اشاره به فریدون

عارف قزوینی:

عارف از دیدن الوند و دماوند چرا یاد از سطوت سیروس و فریدون نکند

(عارف قزوینی، ۱۳۸۴: ۳۴۳)

همیشه مالک این ملک ملت است که داد سند به دست فریدون قباله دست قباد

(همان: ۲۷۹)

۲-۵-۵ اشاره به کاوه

شاملو:

با حنجره خونین می‌خوانند و از پا درآمدنا

درفشی بلند به کف دارند

کاوه‌های اعماق

کاوه‌های اعماق (شاملو، ۱۳۸۵: ۸۰۶).

حمید مصدق:

در آن شب از دل و از جان

به فرمان سپه‌سالار کاوه مردم ایران

ز دل راندند

نفاق و بندگی و خسته جانی را (مصدق، ۱۳۹۹: ۴۷).

۲-۵-۶ اشاره به ضحاک

عارف قزوینی:

بهر یک تن ز چه صد فوج قشون می‌آید همچو ضحاک دو مار سیه افکنده به دوش

(عارف قزوینی، ۱۳۸۴: ۲۰۱)

حمید مصدق:

خوراک صبح و ظهر و شام ماران دو کتف اژدهاک پیر

مدام از مغز سرهای جوانان

این جوانمردان ایران بود (مصدق، ۱۳۹۹: ۲۶).

می‌توان گفت داستان فریدون و ضحاک با متون ادبی پس از خود تا دوره معاصر ارتباط بینامتنی ایجاد کرده و از این راه در تولید معنا نقشی فعال داشته است؛ به سخن دیگر، این شخصیت‌ها از زمان فردوسی تا دوره معاصر پیوسته دست‌مایه مضمون‌سازی قرار گرفته‌اند. این مضمون‌سازی با تلمیح انجام شده است.

یکی دیگر از وجوه بینامتنیت اقتباس است (نک. مکاریک، ۱۳۹۳: ۷۳). از این دیدگاه، داستان فریدون و ضحاک با آثاری که اقتباسی از این داستان کرده‌اند، رابطه بینامتنی برقرار می‌کند. از نمونه‌های اقتباس از داستان فریدون و ضحاک می‌توان به نمایشنامه *سلطان مار* از بهرام بیضایی و انیمیشن «آخرین داستان»^۳ ساخته اشکان رهگذر اشاره کرد. داستان فریدون و ضحاک به‌گونه نمایشنامه و انیمیشن بازتولید و بازتعریف و به یکی از روایت‌های جدایی‌ناپذیر از تنه فرهنگ ایرانی تبدیل شده است.

۳- نتیجه‌گیری

در داستان فریدون و ضحاک دو گفتمان ایرانی و انیرانی بازنمایی شده است. کشمکش میان این دو گفتمان روایت را می‌سازد و پیش می‌برد. در این کشمکش، در آغاز گفتمان انیرانی قدرت مسلط را دارد و گفتمان ایرانی در حاشیه است. در حاشیه بودن گفتمان ایرانی بدین‌سان نشان داده شده است که فریدون با پیروانش دور از اجتماع و در کوه سکونت دارند. سپس در نتیجه کشمکش‌ها شرایط وارونه می‌شود: گفتمان ایرانی (فریدون) پیروز می‌شود و وارد کاخ ضحاک می‌شود و به قدرت مسلط تبدیل می‌شود؛ گفتمان انیرانی (ضحاک) شکست می‌خورد و فریدون او را در کوه دماوند به بند می‌کشد. باری، اینکه ضحاک به دماوند برده می‌شود، می‌تواند به معنای به حاشیه رانده شدن گفتمان انیرانی باشد.

عنصر کشمکش در داستان با نافرمانی، شورش و جنگ بازنمایی شده است که برای نمونه نخست، به پای سپردن محضر به دست کاوه را می‌توان نام برد؛ برای نمونه دوم، می‌توان به صحنه شورش مردم و حرکت‌شان به سوی جایگاه فریدون به رهبری کاوه اشاره کرد و برای نمونه سوم نیز جنگ فریدون با ضحاک و اسیرکردن

ضحاک را باید یادآور شد. در این میان، فردوسی شاعر از گروه‌های در حاشیه‌ای که گرد فریدون جمع شده‌اند، به‌طور مشخص جانب‌داری کرده است. جانب‌داری فردوسی عبارت است از به‌کاربردن صفت‌ها و واژه‌هایی که بار معنایی مثبت دارند برای شخصیت‌های حمایت شده‌اش و بدین شیوه گروه‌های حمایتی خویش را از دیگر گروه‌ها متمایز می‌کند.

در این داستان رفتار شخصیت‌ها به‌گونه‌ای روایت می‌شود که خواننده را به اندیشیدن درباره الگوهای تاریخی آحاد جامعه خود یا حتی سرشت عام بشر وامی‌دارد، نه به کردار شخصی واقعی در تاریخ؛ یعنی داستان می‌کوشد تا ذات عام و جهان‌شمول انسان را بکاود؛ بدین معنا که هر فرمانروای خودکامه، خون‌خوار و شروری با ضحاک و هر مبارز آزادی‌خواهی که با ستم می‌جنگد، با کاوه سنجیدنی است. شباهت‌هایی نیز میان اشخاص داستان با شخصیت‌های تاریخی زمانه فردوسی وجود دارد که تأمل‌برانگیز است و این ماندگی‌ها برآیند خوانش ما از داستان است.

پی‌نوشت

۱.

ز هر کشوری مهتران را بخواست که در پادشاهی کند پشت راست

(فردوسی، ۱۳۹۲، ج ۱: ۶۱)

۲. نگهبان مرغزار به نظر می‌رسد آمیزه‌ای از کشاورز و دام‌پرور است.

۳. به گفته خبرگزاری ایرنا این انیمیشن به فهرست آثار رقابت‌کننده در بخش بهترین پویانمایی مراسم اسکار ۲۰۲۰ راه یافت (تاریخ خبر: ۱۳۹۸/ ۸ / ۲۷. کد خبر: ۸۳۶۰۰۰۲۶).

منابع

- استنفورد، مایکل (۱۳۹۵). *درآمدی بر فلسفه تاریخ*، ترجمه احمد گل محمدی، تهران: نی.
- پاینده، حسین (۱۳۹۸). *نظریه و نقد ادبی، درسنامه‌ای میان‌رشته‌ای*، ج ۱، تهران: سمت.
- پین، مایکل (۱۳۹۴). *فرهنگ اندیشه انتقادی*، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز.
- جابر، گرتروود (۱۳۹۵). *فرهنگ سمبل‌ها، اساطیر و فولکلور*، ترجمه و تنظیم محمدرضا بقاپور، تهران: اختران.
- خاقانی، بدیل ابن علی (۱۳۸۷). *دیوان خاقانی*، ویراسته میرجلال‌الدین کزازی، ج ۱، تهران: مرکز.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۷). *سخن‌های دیرینه*، به‌کوشش علی دهباشی، تهران: سخن.
- خبرگزاری ایرنا (۱۳۹۸). کد خبر: ۸۳۶۰۰۰۲۶، برگرفته از [https:// www.google.com/ amp/s/ www.irna.ir/ amp/](https://www.google.com/amp/s/www.irna.ir/) 83600026/.
- رشیدیان، عبدالکریم (۱۳۹۴). *فرهنگ پسامدرن*، تهران: نی.
- رزاقلی، علی (۱۳۹۰). *جامعه‌شناسی خودکامگی، تحلیل جامعه‌شناختی ضحاک ماردوش*، تهران: نی.
- ستاری، جلال (۱۳۹۰). *سیمای زن در فرهنگ ایران*، تهران: مرکز.
- شاملو، احمد (۱۳۸۵). *مجموعه آثار، دفتر یکم، شعرها*، تهران: نگاه.
- شهبازی، علیرضا شاپور (۱۳۹۹). *زندگی‌نامه تحلیلی فردوسی*، ترجمه هاید مشایخ، تهران: هرمس.

- شیر خدا، طاهره (۱۳۹۶). تحلیل گفتمان رستم در شاهنامه فردوسی طبق نظریه قدرت میشل فوکو، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: شهلا خلیل‌اللهی، دانشگاه شاهد.
- طبری، احسان (۱۳۹۶). جنبش‌های اجتماعی در ایران، تهران: فردوس.
- عنصرالمعالی، کیکاووس ابن اسکندر (۱۳۸۹). گزیده قابوس‌نامه، به‌کوشش غلامحسین یوسفی، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- فرّخی سیستانی، علی ابن جولوغ (۱۳۹۳). دیوان حکیم فرّخی سیستانی، به‌کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۲). شاهنامه فردوسی، برپایه چاپ مسکو، به‌کوشش سعید حمیدیان، ج ۱ و ۲، تهران: قطره.
- فلاح، غلامعلی و دیگران (۱۳۹۸). بررسی راهبردهای ایدئولوژیکی شاهنامه در تولید گفتمان برتری ایرانیان، دوفصل‌نامه زبان و ادبیات فارسی، ۲۷ (۳۱)، پیاپی ۸۶، ۱۵۰-۱۲۷.
- قاسمی، علیرضا، و کاسی، فاطمه (۱۳۹۶). خوانش داستان هفتاد از دید تاریخ‌گرایی نوین و تحلیل گفتمان، پژوهش‌های ادبی، ۱۴ (۵۶)، ۸۰-۵۳.
- قزوینی، عارف (۱۳۸۴). دیوان عارف قزوینی، به‌کوشش ولی‌الله درودیان، تهران: صدای معاصر.
- مصدق، حمید (۱۳۹۹). مجموعه اشعار، تهران: نگاه.
- مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۹۳). دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر، ترجمه مهراں مهاجر و محمد نبوی، تهران: آگاه.
- منوچهری دامغانی، احمد ابن قوص (۱۳۹۰). دیوان منوچهری دامغانی، به‌تصحیح عزیزالله علیزاده، تهران: فردوس.
- ناصرخسرو قبادیانی، ابومعین حمیدالدین (۱۳۶۷). دیوان ناصرخسرو، به‌اهتمام و تصحیح مجتبی مینوی، تهران: دنیای کتاب.
- والا، حنیفت (۱۳۸۸). تحلیل گفتمان قدرت در شاهنامه فردوسی با رویکرد خاص به رستم و سهراب؛ و رستم و اسفندیار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: فرزانه سجودی، دانشگاه هنر تهران.